

Sławomir Kościelak

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-0622>

Uniwersytet Gdański, Wydział Historyczny

email: doksjk@ug.edu.pl

Katolicka społeczność Gdańska w świetle ksiąg metrykalnych z drugiej połowy XVIII wieku. Nowe spojrzenie na przemiany demograficzne w wielowyznaniowym, protestanckim ośrodku

The Catholic Community of Gdańsk in the Light of Record Books from the Second Half of the 18th Century. A New Look at Demographic Changes in the Multi-faith Protestant Center

Abstrakt

W artykule niniejszym postuluje się rewizję dotychczasowych ustaleń odnośnie do przemian demograficznych w nowożytnym Gdańsku, opracowanych przed blisko trzydziestu laty przez zmarłego przedwcześnie w 1989 r. gdańskiego badacza, Jana Baszanowskiego, a zawartych w wydanej pośmiertnie monografii jego autorstwa. Wyliczenia te, oparte wyłącznie na sporządzanych przez miejskie agendy tabelach ruchu naturalnego, powinny być porównane z wpisami w zachowanych stosunkowo dobrze dla okresu nowożytnego księgach metrykalnych z parafii gdańskich (tak ewangelickich, jak i katolickich). Analiza ksiąg metrykalnych

Abstract

This article postulates revising the previous arrangements for demographic change in modern Gdańsk, which were devised nearly 30 years ago by the Gdańsk researcher Jan Baszanowski, who died prematurely in 1989, and which appeared in a posthumously-published monograph. Baszanowski's calculations, based only on tables of vital statistics drawn up by municipal agencies, should be compared with entries in the registers (relatively well-preserved for the modern period) from Gdańsk parishes (both Protestant and Catholic). Analysis of the registers will also provide new data. Without questioning the general statistical trends outlined

dostarczy przy okazji wielu dodatkowych danych. Nie kwestionując zarysowanych w ustaleniach Baszanowskiego ogólnych trendów statystycznych, uznaje się za absolutnie konieczny powrót do badań nad demografią Gdańska i innych ośrodków Prus Królewskich.

in Baszanowski's findings, it is absolutely imperative to return to research on the demography of Gdańsk and other cities in Royal Prussia.

Słowa kluczowe

Prusy Królewskie, Gdańsk, stosunki międzywyznaniowe, statystyka wyznań, księgi metrykalne, klasztory miejskie

Keywords

Royal Prussia, Gdańsk, interfaith relations, statistic of religions, registry books, city cloisters

Uwagi wstępne

Problem funkcjonowania mniejszościowej społeczności katolickiej w protestanckim Gdańsku, stopniowej odbudowy jej liczebności, struktur i znaczenia, a przy okazji też swoistej demograficznej i wyznaniowej osmozy pomiędzy populacją zamieszkującą Gdańsk a osadnikami z podmiejskich, najczęściej kościelnych posiadłości, poruszono już w kilku artykułach¹, opracowaniach źródłowych², a także w opublikowanej niedawno przez piszącego te słowa monografii dotyczącej społeczności katolickiej w Gdańsku³. Analizowano jednakże

¹ Sławomir Kościelak, „Panorama katolickiej społeczności w Gdańsku w pierwszej połowie XVII wieku. Zarys problemu”, w: *Miscellanea pomorskie. Studia z dziejów Pomorza Zachodniego i Nadwiślańskiego*, red. Wojciech Skóra (Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, 2008), 9–23; tenże, „Katholische »Ersatz« -Eliten im protestantischen Danzig an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert”, *Documenta Pragensia* 33 (2014): 507–521; tenże, „Gdańszczanie w księgach metrykalnych podmiejskich dóbr kościelnych. Problem konwersji, więzi pokrewieństwa i układów familijno-ekonomicznych”, w: *Życie lokalnych społeczności w Prusach Królewskich wpisane w księgi metrykalne*, red. Wojciech Zawadzki (Elbląg: Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, 2016), 75–94.

² Sławomir Kościelak, „Rejestr nawróconych na katolicyzm przez Księży Misjonarzy św. Wincentego a Paulo z Domu Gdańskiego w Świętym Wojciechu w latach 1715 – 1726”, *Rocznik Gdański* 67–68 (2007–2008: 2009): 93–98; tenże, „Księga metrykalna z jezuickiej stacji misyjnej na Plebanii NMP. Najstarsze zapisy chrztów i ślubów sprzed 1683 r. w parafii katolickiej w Gdańsku”, *Rocznik Gdański* 71–72 (2011–2012: 2013): 29–36; tenże, „Rejestr katolików gdańskich pierwszej połowy XVII wieku. Problem przydatności i wiarygodności ksiąg metrykalnych w badaniach nad stosunkami międzywyznaniowymi w dużym protestanckim ośrodku”, *Textus et Studia* 4 (2015): 25–46. Ostatni tekst jest zapowiedzią wydania takiego zestawienia.

³ Sławomir Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2012).

w powyższych publikacjach przede wszystkim aspekty społeczne i kulturowe zachodzących przemian, jak również diagnozowano ich ewentualne uwarunkowania. Nie kwestionowano natomiast – a raczej wręcz przyjmowano za podstawowy punkt odniesienia – ustaleń o charakterze statystycznym, jakich swego czasu dokonał najwybitniejszy jak dotąd badacz zagadnień demograficznych nowożytnego Gdańska, zmarły przedwcześnie w 1989 roku Jan Baszanowski⁴. Jego dzieła z zakresu gdańskiej demografii statystycznej uchodzą po dziś dzień za rzetelne, klasyczne i podstawowe w tym zakresie⁵. A jednak, po około 20–25 latach od ich opublikowania, podnoszą się ostatnio głosy, aby – nie odrzucając ogólnego kierunku tych ustaleń – dokonać jednak pewnej weryfikacji przedstawionych przez Baszanowskiego wyników badań. Badacz ten wykorzystał bowiem zachowane dla XVII i XVIII wieku tabele ruchu naturalnego, sporządzane przez stosowne agendy miejskie na podstawie danych przekazywanych z parafii, cytując je zamiennie z podobnymi danymi, systematycznie publikowanymi w gdańskim periodyku *Danziger Erfahrungen*⁶. Całkowicie natomiast zbagatelizował i nie wykorzystał w swoich opracowaniach danych stanowiących bazę dla tych informacji, czyli jednostkowych wpisów w poszczególnych księgach metrykalnych. Uważał bowiem, że dane z obu tych źródeł powinny być w miarę jednolite, a gdyby okazało się inaczej, byłby to co najwyżej efekt niezamierzonych działań przypadkowych, niepotrzebnie generujących statystyczne błędy⁷. Edmund Kizik, postulując niedawno wznowienie badań nad demografią nowożytnego Gdańska i wskazując na konieczność analiz porównawczych z innymi

---

⁴ Jan Baszanowski, „Statystyka wyznań a zagadnienia etniczne Gdańska w XVII–XVIII wieku”, *Zapiski Historyczne* 54 (1989), 1: 57–82; to samo ukazało się najpierw w języku angielskim: tenże, „Statistics of Religions Denominations and Ethnic Problems in Gdańsk in 17–18th Centuries”, *Studia Maritima* 7 (1988): 49–72; tenże, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1995).

⁵ Zob. Edmund Kizik, „Uwagi o ruchu naturalnym w parafii NMP w Gdańsku w drugiej połowie XVII i XVIII wieku”, w: *Życie lokalnych społeczności*, 61. Kizik wyraził taką opinię, odwołując się m.in. do podręcznikowej dla tego zagadnienia pracy Cezarego Kukła, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009).

⁶ Baszanowski, „Tabele ruchu naturalnego i ludności Gdańska z lat 1601–1846”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 13 (1981): 67–87. Artykuł ten wykorzystano jako wstęp do wydanej pośmiertnie wymienionej wcześniej monografii tegoż autora, *Przemiany demograficzne w Gdańsku*, 7–33. Powołując się na przechowywany w Bibliotece Gdańskiej PAN tom zatytułowany *Gründliche Nachricht wieviel in Danzig in jedem Monat getauft, verehelicht und begraben sind 1631–1846*, Baszanowski stwierdził możliwość wykorzystania 28 kart-roczników dla wieku XVII, 65 dla wieku XVIII oraz 41 dla wieku XIX. Jak wynika z tego zestawienia – pomijając wiek XIX – wiek XVIII jako w miarę kompletny nadaje się bardziej do badań porównawczych niż XVII stulecie. Baszanowski mógł go uzupełnić także materiałami o podobnej treści publikowanymi regularnie od 1739 r. w *Danziger Erfahrungen*, gdańskim periodyku ogłoszeniowo-moralnym. Zob. też Piotr Paluchowski, „*Danziger Erfahrungen*” w latach 1739–1793. *Studium z dziejów gdańskiego czasopiśmiennictwa* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2013), 9.

⁷ Baszanowski, *Przemiany*, 21.

ośrodkami Prus Królewskich, w tym zwłaszcza Elbląga i Torunia, przeprowadził równocześnie sondażowe badanie szczegółowe w odniesieniu do najważniejszego i największego obiektu sakralnego w Gdańsku, kościoła Najświętszej Marii Panny (Mariackiego). Od połowy XVI wieku po rok 1945 kościół ten znajdował się w gestii luteranów/ewangelików. Księgi metrykalne z tej świątyni zachowały się w stopniu zadowalającym i należą do najstarszych zapisów tego rodzaju na Pomorzu i w Polsce⁸. Sondaż wykazał istotne różnice między danymi z tabel ruchu naturalnego a zapisami w księgach metrykalnych, np. księgach zmarłych, w niektórych latach sięgające jednej trzeciej ogólnej wartości (przykładowo: w 1680 r. według tabel ruchu naturalnego w kościele Mariackim dokonano 192 pochówków, a według księgi zmarłych zaledwie 125!⁹). Szukając powodów takich różnic, Edmund Kizik doszedł do wniosku, że mogły one wynikać m.in. z rejestrowania w kościele Mariackim także tych pochówków, które ostatecznie z różnych powodów przeprowadzono w innych obiektach sakralnych, w tabelach przypisano je jednakże temu kościołowi jako macierzystej jednostce parafialnej (uprawnionej do pobrania opłaty)¹⁰. Wobec skali tych rozbieżności nasuwa się całkiem logiczny wniosek, że w takim razie w tabelach ruchu naturalnego niektóre z tych pochówków mogły być policzone dwa razy (w miejscu faktycznego złożenia ciała i w macierzystej jednostce parafialnej). Udowadniając w ten sposób zasadność zweryfikowania danych liczbowych zawartych w tabelach ruchu naturalnego, Kizik wyliczał także inne zalety ksiąg metrykalnych. Księgi mianowicie zawierają informacje odnośnie do lokalizacji pochówku (w której z kaplic, w którym grobie, na którym cmentarzu), o stanie cywilnym osoby pochowanej, okolicznościach śmierci i opowie pogrzebu. Często podawany był również wiek osoby zmarłej, przydatny np. w wyliczeniu przeciętnej długości życia mieszkańców Gdańska¹¹. Wpisy chrzcielne przynoszą natomiast całą gamę dodatkowych danych, np. o urodzeniach martwych i mnogich, statusie rodziców, statusie i domniemanych powiązaniach krewniaczych pomiędzy nimi a świadkami i chrzestnymi udzielenia sakramentu¹². Jest to zatem prawdziwa kopalnia wiedzy na temat każdej społeczności lokalnej (w tym i gdańskiej), także w ujęciu demograficznym i statystycznym.

W przekonaniu piszącego te słowa już tylko te wnioski byłyby wystarczające, by uzasadnić konieczność wznowienia badań nad demografią Gdańska i wykorzystaniem w tym celu ksiąg metrykalnych. Warto jednak zwrócić też uwagę na aspekt wyznaniowy tego rodzaju danych. Z perspektywy ujętych w tabelach

⁸ Kizik, „Uwagi”, 62–63.

⁹ Tamże, 65–66.

¹⁰ Tamże, 67.

¹¹ Tamże, 72.

¹² Tamże, 67–68.

ruchu naturalnego ośrodków duszpasterstwa katolickiego bardzo łatwo można sobie wyobrazić niechęć rządców tych kościołów do udzielania dokładnych i szczegółowych danych o swoich podopiecznych wyznaniowym adwersarzom (a takimi wszak byli urzędnicy zbierający informacje). Były to przecież dane niekiedy bardzo „wrażliwe”, o istotnym ładunku obyczajowym, zwłaszcza w kategorii chrztów nieślubnych dzieci lub zawierania małżeństw mieszanych. Dane tego rodzaju mogły być zaniżane lub wręcz pomijane. Jednak w księgach metrykalnych – do wiadomości osób duchownych – sporządzano stosowne notki w rodzaju *pater ignotus* bądź przynajmniej stawiano specjalne znaki (znak „X” lub krzyżyk wpisany w kółeczko), sygnalizujące chrzest osoby pochodzącej ze związku pozamałżeńskiego. Wpisywano także treść dyspens i zobowiązań przedślubnych podjętych przez małżonków innowierców¹³. Fakt ten przesądza o ich znacznie większej wiarygodności i zasobności w dane w stosunku do tabel ruchu naturalnego.

Oczywiście wartości badawczej ksiąg metrykalnych nie należy też w żadnym wypadku lekceważyć. Wpisy do ksiąg metrykalnych za każdym razem były aktami jednostkowymi, podlegającymi od czasu do czasu nieumyślnym lub świadomym zniekształceniom. Błędy i pominięcia mogły wynikać z pośpiechu, zaniedbania, wpływu gwałtownych wydarzeń, ale także – manipulowania danymi. Trudno jednak wyobrazić sobie celową i długofalową akcję fałszowania takich danych, w dodatku zawierających przecież wiele cennych informacji dodatkowych, przydatnych także z punktu widzenia katolickiego duszpasterstwa. Celem niniejszego artykułu jest zatem zestawienie danych statystycznych pochodzących z możliwych do wykorzystania XVIII-wiecznych katolickich ksiąg metrykalnych z danymi z podobnego okresu, opisanymi w wyliczeniach Baszanowskiego. Tak się składa, że i one są najpełniejsze właśnie dla XVIII wieku (zob. przypis 6). Zawężenie niniejszego porównania do 60 lat tego stulecia wynika z najwyższego stopnia kompletności bazy źródłowej (ksiąg metrykalnych) dla lat 1741–1800, skądinąd przełomowego w dziejach miasta (to zmierzch potęgi i niezależności ośrodka, czas rozbiorów skutkujący likwidacją jego samorządnego bytu)¹⁴. Sondażowe badanie porównawcze nie porusza wszystkich istotnych aspektów ówczesnej sytuacji demograficznej katolików w Gdańsku, jest jednak kontynuacją rozważań nad wiarygodnością dotychczasowych ustaleń i refleksją na temat przyczyn powstania ewentualnych rozbieżności. Z możliwych do porównania elementów wybrano zatem tylko niektóre, najbardziej oczywiste parametry, takie jak

¹³ Kościelak, *Katolicy*, 278, 290.

¹⁴ Jan Baszanowski kontynuował swoje rozważania aż do 1846 r., kierując się przede wszystkim konsekwentnie zawartością przyjętej przez siebie bazy źródłowej, tabel ruchu naturalnego. Piszący te słowa w monografii dziejów katolickiej mniejszości wyznaniowej zamknął swoje rozważania na roku 1793.

wskaźnik u/ś, dokumentujący dietność danej społeczności¹⁵, oraz liczba urodzeń nieślubnych. Wykazane w wyniku tego porównania różnice i rysujące się na ich podstawie nowe wnioski badawcze mają na celu raz jeszcze zachęcić do podjęcia ponownych, kompleksowych badań demograficznych nad ludnością Gdańska w epoce nowożytnej – tym razem także z wykorzystaniem ksiąg metrykalnych¹⁶.

Katolickie księgi metrykalne w nowożytnym Gdańsku – stan zachowania

Po sukcesie reformacji w połowie XVI wieku w Gdańsku funkcjonowały cztery katolickie ośrodki duszpasterskie zdolne do generowania zapisów metrykalnych. Rolę głównej świątyni parafialnej przejęła najpierw prowadzona przez jezuitów stacja misyjna, urządzona na zachowanym do dyspozycji katolików probostwie NMP. W drugiej połowie XVII wieku na gruncie probostwa wzniesiono zastępczy obiekt parafialny, Kaplicę Królewską (czyli kościół p.w. św. Ducha, św. Jana Chrzciciela i św. Andrzeja)¹⁷. Na terenie Głównego Miasta znajdował się jeszcze klasztor, dominikański kościół św. Mikołaja. Na Starym Mieście funkcjonowały dwie dalsze świątynie klasztorne, kościół św. Brygidy w klasztorze brygidek (Najświętszego Zbawiciela) oraz św. św. Eliasza i Elizeusza (dzisiejszy św. Józefa) w zespole klasztorным karmelitów¹⁸. Wszystkim tym czterem obiektom najpierw zwyczajowo, a potem, w 1718 roku, formalnie przyznano konkretne terytorium parafialne/filialne, generujące obowiązek rejestrowania podejmowanych czynności duszpasterskich¹⁹.

Stan zachowania katolickich ksiąg metrykalnych z obszaru Gdańska można uznać za zadowalający, pozwalający na przynajmniej częściową weryfikację danych z tabel ruchu naturalnego. Najstarsza zachowana katolicka księga metrykalna z Gdańska – *Liber Baptisatorum* z kościoła św. Brygidy została założona już w 1608 roku (w marcu wprowadzono do niej pierwszy wpis)²⁰. Z tego kościoła

---

¹⁵ Współczynnik ten wytypowano do oceny ze względu na posługiwanie się nim w metodzie badawczej przyjętej przez Jana Baszanowskiego. Należy oczywiście mieć świadomość tego, że absolutyzowanie danych wynikających z tego współczynnika jest w małych społecznościach (a taką była rozproszona w obrębie protestanckiego ośrodka mniejszość katolicka) dość ryzykowne. Współczynnik u/ś nie powinien być utożsamiany ze współczynnikiem „dietności teoretycznej” – zob. Jan Paradysz, „Współczesna demografia regionalna i kilka wniosków z niej wypływających”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 26 (2005): 184–188.

¹⁶ Konkluzja artykułu: Kizik, „Uwagi”, 72–73.

¹⁷ Kościelak, *Katolicy*, 116–128.

¹⁸ Tamże, 128–149.

¹⁹ Tamże, 253–255.

²⁰ Archiwum Archidiecezjalne w Oliwie [dalej: AA Oliwa] D 45, Św. Brygida – *Liber Baptisatorum* 1608–1692 oraz tak naprawdę pierwotna dla tej pierwszej D 46, Św. Brygida – *Liber*

pochodziła także najstarsza katolicka księga ślubów w Gdańsku, założona w 1619 roku²¹. W latach trzydziestych XVII wieku we wszystkich kościołach klasztor-nych prowadzono już z pewnością księgi metrykalne notujące chrzty (urodziny!), skoro przekazywano takie dane do tabel ruchu naturalnego²². Księgi metrykalne zaprowadzili także w swojej małej kaplicy domowej na probostwie NMP jezuci (co najmniej od 1636 r. chrzty, od 1653 r. śluby)²³, jednak danych do miejskich tabel nie przekazywali, głównie z powodu dużej wrogości i pozostawania w ustawicznym konflikcie z władzami Gdańska. Najstarsze księgi metrykalne z kościoła karmelitów na Starym Mieście pochodzą z okresu po napadzie na ten klasztor, dokonany przez gdańszczan w maju 1678 roku (chrzty w założonej wtedy ponownie księdze rejestrowano od sierpnia 1678 r., śluby jeszcze później, od 1682 r.²⁴). Księgi metrykalne z zastępczej świątyni parafialnej dla Gdańska – Kaplicy Królewskiej – pojawiły się wraz z jej erygowaniem w styczniu 1683 roku. Z powodu konfliktu dotyczącego posługiwania w niej jezuitów prowadzone były jednakże nieregularnie i z przerwami²⁵. Najślabiej zachowały się księgi z kościoła klasztor-nego dominikanów p.w. św. Mikołaja, chociaż ten cieszył się w mieście największym prestiżem i najdłuższą historią. Księgi metrykalne (chrztów i ślubów) z dominikańskiej świątyni znane są dopiero od roku 1743²⁶. Wcześniejsze, przechowywane w archiwum konwentu, spłonęły w pożarze klasztoru w 1813 roku podczas wojen napoleońskich²⁷.

Księgi zgonów były natomiast najmniej szanowanym w tym czasie rodzajem ksiąg metrykalnych. Zgon sam w sobie był sakramentem, więc z punktu widzenia doktryny katolickiej była to jedynie zwykła rejestracja duszpasterskiej

---

Baptisatorum 1608–1694. Ta ostatnia bowiem, jako jedyna ze wszystkich ksiąg metrykalnych w Gdańsku (nie tylko katolickich), została powielona, przy czym egzemplarz-kopia to bardzo starannie i wiernie sporządzony czystopis, sięgający nieco krócej niż oryginał – do 1692 r. – i zawierający tylko chrzty (to właśnie jednostka archiwalna D 45), gdy tymczasem drugi egzemplarz – łączący zresztą różne rodzaje zapisów metrykalnych, w tym chrzty do 1694 r. – to na bieżąco sporządzany „brudnopis” (jednostka D 46).

²¹ AA Oliwa, D 46.

²² Baszanowski, „Tabele ruchu naturalnego”, 72.

²³ Archiwum Państwowe w Gdańsku, Ecclesiastica, 300, R/Pp. 23, f. 577–577v; zob. też Kościelak, „Księga metrykalna z jezuickiej stacji misyjnej”.

²⁴ AA Oliwa, D 61, Św. Józef – Liber Baptisatorum 1678–1756, Liber Copulatorum 1682–1756. Zgodnie z relacją z przebiegu tumultu wiadomo, że starsze księgi zostały wrzucone przez dokonujących napadu gdańskich ewangelików do przepływającego obok Kanału Raduni.

²⁵ Tamże, D 75, Kaplica Królewska – Liber Baptisatorum 1689–1704, Liber Copulatorum 1689–1704; D 76 Liber Baptisatorum 1683–1689, 1705–1714, Liber Copulatorum 1683–1689, 1705–1714. Później jednak przerwa dla lat 1715–1731.

²⁶ Tamże, D 103, Liber Baptisatorum 1743–1761; D 113 Liber Copulatorum 1743–1809.

²⁷ Zob. Kościelak, „Gdańszczanie”, 81.

czynności²⁸. Najstarsze gdańskie zapisy pochówków pochodziły ze staromiejskiego kościoła św. Brygidy. Regularnie prowadzono je od 1688 roku²⁹. Księga zgonów w kościele św. św. Eliasza i Elizeusza pojawiła się w 1701 roku, a w kościele św. Mikołaja zachowały się wpisy od roku 1759. Wybudowana na piętrze plebanii Kaplica Królewska właściwie nie dysponowała odpowiednim miejscem dla pochówków, stąd regularne zapisy o zgonach zaprowadzono w niej dopiero po zadekretowaniu chowania zmarłych poza murami miasta, w 1817 roku. Dla porządku należy zauważyć, że w gdańskich kościołach katolickich zdarzały się księgi grobów (nagrobków) z orientacyjnymi wskazówkami odnośnie do miejsca pochówku, podobne do tych, które od niemal połowy XVI wieku zaprowadzono w niektórych kościołach protestanckich. Przykładem takiego notowania krypt grobowych jest załączona na samym końcu połączonej księgi chrztów i ślubów lista miejsc pochówkowych w kościele św. Brygidy z lat 1607–1747 (bardzo skromna jednak co do zawartości)³⁰. Uznając stosunkowo dużą niekompletność ksiąg zmarłych w stosunku do danych z tabel ruchu naturalnego (trzy ośrodki klasztorne przekazywały takie dane regularnie już znacznie wcześniej), postanowiono odstąpić w niniejszym opracowaniu od próby ich weryfikacji, tak prostej – dzięki zachowanym materiałom – w przypadku luterńskiego kościoła Mariackiego.

Sytuacja demograficzna katolików gdańskich na podstawie opracowań Jana Baszanowskiego

W świetle ustaleń Jana Baszanowskiego począwszy od pierwszej połowy XVII wieku liczba katolików w Gdańsku nieustannie rosła, przy czym można mówić – z niewielkimi odchyleniami od tej tendencji – o nieustannym wzroście zarówno w wartościach bezwzględnych (liczbowych), jak i względnych (procentowych). Wartości bezwzględna i względna rosły – według szacunkowych danych Baszanowskiego – w dwóch równoległych do siebie fazach. Pierwsza wartość szczytowa osiągnięta została w latach 1661–1700, a ściślej – między 1661 a 1675 rokiem. W Gdańsku mieszkało wówczas około 7200 katolików, stanowiących 11,4% ogółu mieszkańców Gdańska. Wzrost tej liczby Baszanowski wiązał z prewencyjną likwidacją osad podmiejskich w okresie „potopu” szwedzkiego (1656) i przemieszczeniem tamtejszej ludności do wnętrza miasta, sądził bowiem, że

---

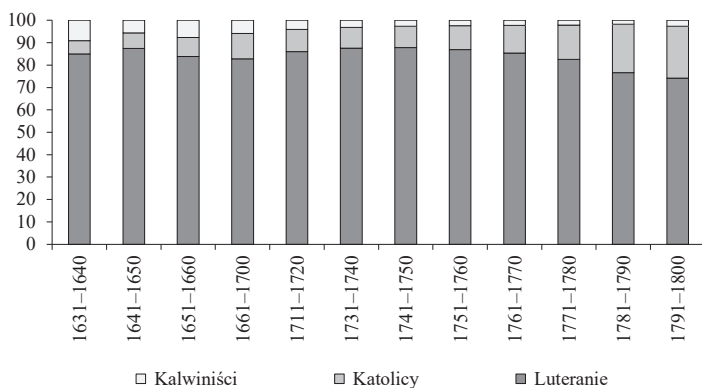
²⁸ Ustawodawstwo kościelne w tej dziedzinie pojawiło się stosunkowo późno, w XVII i XVIII w. – zob. Roman Kotecki, „Rejestracja metrykalna wiernych w świetle potrydenckiego ustawodawstwa Kościoła katolickiego. Szczególnie uwzględnienie prawodawstwa diecezji chełmińskiej, gnieźnieńskiej, płockiej i włocławskiej”, *Nasza Przeszłość* 112 (2009): 167.

²⁹ AA Oliwa, D 46.

³⁰ Tamże, [Rejestr grobów] 1607–1747.

Wykres 1. Procentowy udział głównych grup wyznaniowych w Gdańsku w XVII–XVIII wieku

Źródło: opracowanie na podstawie Baszanowski, *Przemiany*, 178 (tabela).

były one zamieszkiwane w znacznym stopniu przez katolików³¹. Po okresie regresu w pierwszych dekadach XVIII wieku oba parametry uległy pewnemu obniżeniu. Dopiero od 1750 roku liczba katolików w Gdańsku zaczęła znów bardzo dynamicznie rosnąć (od 6100 mieszkańców w dekadzie 1751–1760 do 8500 w dekadzie 1781–1790 i nieco tylko mniej, 8400 w ostatniej dekadzie XVIII w.), co przy ogólnym spadku liczby mieszkańców Gdańska w tej właśnie połowie wieku – spowodowanym kryzysem ekonomicznym i politycznym, konsekwencjami rozbiorów i blokady gospodarczej ze strony Królestwa Prus – względną wartość liczbową katolików podniosło z poziomu 10,7% w dziesięcioleciu 1751–1760 do 23,1% w ostatniej dekadzie XVIII wieku³². A zatem oceniając ogólną tendencję demograficzną przebadanego przez Baszanowskiego ponad dwustuletniego okresu dziejów Gdańska, katolicy z marginalnej grupy wyznaniowej w pierwszej połowie XVII wieku – stanowiąc wówczas trzecią siłę w mieście, po luteranach i kalwinistach – awansowali w ośrodku nad Motławą do rangi drugiego co

³¹ Baszanowski, „Statystyka wyznań”, 61–62; tenże, *Przemiany demograficzne*, 170–171. Należy jednak zauważyć, że według danych z wizytacji biskupich w 1597 r. katolicy stanowili 45,9% ogółu mieszkańców leżących pod Gdańskiem Starych Szkotów, a w 1713 r. jeszcze mniej – zaledwie 13,2%! Pozostałą część ludności tej osady stanowili menonici i w coraz większej liczbie – w 1713 r. ponad 50% – luteranie). A zatem kościelne posiadłości bynajmniej nie były naturalnym siedliskiem dla katolików. To raczej Gdańsk „luteranizował” swoje najbliższe otoczenie. Zob. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku* (Gdańsk–Kraków: Gdańskie Wydawnictwo Naukowe, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 2003), 187. Podobną sytuację można zaobserwować w innej kościelnej posiadłości pod Gdańskiem, Chełmie (wówczas Stoltzenbergu).

³² Baszanowski, *Przemiany*, 171.

do liczebności wyznania, ogarniającego blisko czwartą część ludności Gdańska (zob. wykres 1). Należy od razu dodać, że nie zmieniło to ich statusu prawnego w mieście – obywateli drugiej, jeśli nawet nie trzeciej kategorii, pozbawionych istotnych praw publicznych, w tym prawa do zasiadania w gremiach gdańskiej władzy, a także sprawowania w przestrzeni miasta publicznego kultu. Taki model stosunków wyznaniowych funkcjonował aż do kończącego samorządny byt Gdańska drugiego rozbioru (1793)³³.

Oceniając rodność i dzietność gdańskich katolików w stosunku do ewangelików w tym mieście (bez podziału tych ostatnich na luteranów i kalwinistów), Baszanowski doszedł do zaskakującego cokolwiek dla siebie wniosku, że wprawdzie w XVII wieku (dość skromnie jednak przezeń z powodu ograniczonej bazy danych zbadanych) współczynnik u/s u katolików nieznacznie przewyższał ten sam wskaźnik u ewangelików (3,9 wobec 3,7), jednak przez większość XVIII wieku dzietność katolików była niższa, a czasami znacznie niższa (np. w latach 1751–1790 współczynnik u/s wynosił według niego 1,6–1,9 u katolików wobec 3,7–3,9 u ewangelików)³⁴. Baszanowski tłumaczył to w pierwszej kolejności mniejszą dokładnością katolickich danych, ale domniemywał także, że część katolickich uroczystości, zarówno chrztów, jak i ślubów, została przejęta przez kościoły ewangeliczne. Uważał też, że wielu katolików przybywających do miasta było już po ślubie³⁵. Baszanowski sugerował również dla lat 1741–1790 bardzo wysoką liczbę małżeństw mieszanych (według niego średnio 55 rocznie!) i to zawieranych w kościołach katolickich, była to jednakże tylko jego prognoza, nieoparta żadnymi twardymi danymi³⁶. Dla bardzo już późnego okresu w stosunku do epoki nowożytnej (schyłek XVIII w.) Baszanowski wyliczył ponadto nieznacznie wyższą rodność katolików (w 1796 r. 30,3% wobec ewangelickiego wskaźnika 29,8%).

Niski ogólnie w Gdańsku wskaźnik urodzeń nieślubnych prowadził Baszanowskiego do słusznego wniosku, że dane w tym zakresie uzyskiwane do tabel ruchu były niekompletne³⁷, jednak posłużył mu także do postawienia – jak się okazało – niewłaściwej tezy, że urodzeń takich nie zgłaszano do najbardziej prestiżowej – jego zdaniem – spośród katolickich świątyń w mieście Kaplicy

³³ Kościelak, *Katolicy*, 154–163.

³⁴ Warto w tym miejscu przywołać opracowanie Cezarego Kukli („Czy reformacja wpłynęła na strukturę demograficzną rodziny i jej funkcjonowanie w epoce staropolskiej?” *Czasy Nowożytne* 31 [2018]: 64–65), podsumowującego podobne badania, i zauważyć, że podobne tendencje (wyższy wskaźnik u/s u protestantów w stosunku do katolików) obserwowane były także w Toruniu i Poznaniu.

³⁵ Baszanowski, *Przemiany*, 204–206.

³⁶ Tamże, 209.

³⁷ Tamże, 237.

Królewskiej, faktycznego ośrodka parafialnego dla gdańskich katolików³⁸. Według niego odnotowywanie nieślubnych dzieci zdarzało się natomiast sporadycznie w kościołach św. Mikołaja i św. Józefa (Eliasza i Elizeusza), a stosunkowo wysokie było także w kościele św. Brygidy³⁹. W tabeli 3.10 (Urodzenia nieślubne według kościołów i wyznań) wyliczał dla sześćdziesięciu lat 1739–1744, na podstawie *Danziger Erfahrungen*, łącznie 41 urodzeń nieślubnych (w tym 19 w kościele św. Mikołaja, 16 w kościele św. Brygidy i zero w Kaplicy Królewskiej) wobec 421 takich przypadków we wszystkich kościołach luterańskich oraz zaledwie trzech w istniejących w mieście czterech ośrodkach kalwińskich⁴⁰.

Porównanie ustaleń Jana Baszanowskiego z danymi z ksiąg metrykalnych

Do porównania danych przekazanych w tabelach ruchu naturalnego (oraz publikowanych z nich wyciągach w *Danziger Erfahrungen*) oraz wynikających z zsumowania wpisów w księgach metrykalnych bardzo dobrze nadaje się współczynnik dzietności (w statystyce demograficznej określane symbolem $u/\acute{s}$ lub $Ch/\acute{S}$), zestawiający liczbę urodzeń/chrztów z liczbą zawartych w danej społeczności/parafii ślubów. W przypadku parafii katolickich Gdańska wyliczenie tego współczynnika na podstawie metrykaliów w pełni możliwe jest dopiero dla lat 1741(1743)–1800. Co ciekawe, dane z tabel ruchu naturalnego pozwoliły podawać Janowi Baszanowskiemu pełne dane „dekadowe” odnośnie do katolików również tylko dla tego stulecia. Mógł jednak dodać jeszcze też dekady 1711–1720 i 1731–1740⁴¹.

Tabela 1. Wskaźniki $u/\acute{s}$ w parafiach katolickich Gdańska według obliczeń Jana Baszanowskiego (JB) oraz wpisów w księgach metrykalnych (KM)

Dekada	Rodzaj wyliczeń	Kaplica Królewska	Kościół św. Mikołaja	Kościół św. Brygidy	Kościół św. Eliasza i Elizeusza
1	2	3	4	5	6
1741–1750	JB	1,4	4,6	2,6	1,1
	KM	1,4	3,1^a	2,5	0,9

³⁸ Tamże, 239.

³⁹ Tamże, 239–240.

⁴⁰ Tamże, 238. Skala problemu była jednak – jak pokazuje to cytowane powyżej zestawienie porównawcze Cezarego Kukli na przykładzie m.in. Torunia i Poznania – bardzo duża i to zarówno u katolików, jak i u protestantów. Kuklo, „Czy reformacja”, 66–68.

⁴¹ Baszanowski, *Przemiany*, 213.

1751–1760	JB	1,2	2,2	1,5	0,9
	KM	1,4	1,9	1,5	1,0
1761–1770	JB	0,9	3,3	1,9	1,0
	KM	0,8	3,4	1,9	1,2
1771–1780	JB	0,7	4,3	1,6	1,6
	KM	0,7	4,9	1,5	1,6
1781–1790	JB	0,7	5,0	1,4	1,7
	KM	0,6	5,4	1,3	1,5
1791–1800	JB	1,2	5,6	1,3	1,7
	KM	1,1 ^b	5,7	1,3	1,8

Uwaga: wyłuszczenie służy zasygnalizowaniu znaczących rozbieżności w wyliczeniach.

^a Na wielkość różnicy może – choć nie musi – wpływać fakt, że dekada obliczana na podstawie księgi metrykalnej jest skrócona o dwa lata (obejmuje okres 1743–1750).

^b Wynik byłby jeszcze niższy, gdyż wykorzystane do wyliczeń dane odnośnie do liczby ślubów dla roku 1799 były nieznacznie zaniżone. Księga ślubów (D 78) urywa się bowiem z powodu braku miejsca do notowania na wrześniu tego roku. W kolejnej z ksiąg (D 79) pojawia się od razu styczeń 1800 r.

Źródło: Baszanowski, *Przemiany*, 213; AA Oliwa, D 47, D 61, D 62, D 77, D 78, D 79, D 103, D 104, D 105, D 113.

Przyjmując możliwość występowania błędu statystycznego, postanowiono pominąć w niniejszej analizie te dekady (i te ośrodki duszpasterskie), w których różnica rachunkowa wyniosła 0,1 punktu. Różnice większe niż 0,1 wyłuszczone. Tak sporządzone zestawienie musi prowadzić do bardzo ciekawych wniosków. Otóż najczęstszym miejscem generowania różnic między oboma sposobami obliczania współczynnika u/s był kościół św. Mikołaja. Spośród sześciu przebadanych dekad aż w czterech wystąpiły inne wyliczenia. Najbardziej znacząca w tym zestawieniu różnica danych w odniesieniu do kościoła św. Mikołaja w dekadzie 1741–1750 wynika z faktu, że w sumie zbliżoną liczbę chrztów z metrykaliów i tabel (przeciętnie 96 w ciągu roku) podzielono przez znacznie wyższą liczbę ślubów wpisywanych w tej dekadzie do ksiąg metrykalnych (przeciętnie 31 w ciągu roku, gdy tabele dają wynik 21 takich przypadków rocznie)⁴². W innych wyróżnionych dekadach (1751–1760, 1771–1780, 1781–1790) różnice są może mniejsze, ale również widoczne (od 0,3 do 0,6 punktu). Najciekawsze jest chyba to, że nie ma w tych odchyleniach żadnej reguły ani też stałej tendencji. Dwukrotnie współczynnik ulega obniżeniu (dla lat 1741–1760) i dwukrotnie rośnie (1771–1790). W karmelickim kościele św. św. Eliasza i Elizeusza (św. Józefa) różnice występują w trzech dekadach (1741–1750, 1761–1770, 1781–1790), są jednak znacznie mniejsze (przeciętnie 0,2). Tendencja jest dwukrotnie spadkowa, raz jednak notujemy wzrost współczynnika (1761–1770). Raz także wystąpiła istotniejsza różnica w danych pochodzących z Kaplicy Królewskiej (w dekadzie

⁴² Zob. Kościelak, *Katolicy*, 279 i 291.

1751–1760 również 0,2 i była to tendencja wzrostowa). Dane z kościoła św. Brygidy na Starym Mieście różniły się natomiast w stopniu tak nieznacznym, że uznano za zasadne całkowicie je pominąć. Razem jednak aż jedna trzecia danych ujętych w zestawieniach Jana Baszanowskiego mogłaby ulec zakwestionowaniu (a ponad dwie trzecie, gdyby uwzględnić różnice rzędu 0,1!).

Warto postawić sobie oczywiście pytanie, z czego mogły wynikać wykazane powyżej rozbieżności (i takie, a nie inne tendencje w wyliczonych wartościach), w niektórych wypadkach bardzo przecież znaczące, i dlaczego wolny był od nich (na ogół) kościół św. Brygidy. Gdy współczynnik u/s się obniża, zwiększa się liczba ślubów w stosunku do odnotowanych w danym roku chrztów. W odwrotnym wypadku wzrasta liczba odnotowanych urodzeń, ale nie powiększa się (raczej) liczba zaślubionych. Wydaje się, że nieprzypadkowo przodował w generowaniu tych różnic kościół św. Mikołaja, najbardziej prestiżowy i popularny obiekt katolicki w mieście. Był najchętniej wybieranym miejscem duszpasterskiej posługi przez mieszkańców ścisłej miejskiej jurysdykcji oraz jego przedmieść, niezależnie od zadekretowanych oficjalnie w 1718 roku kompetencji terytorialnych. Znakomicie ilustrują tę tezę wpisy z dekady 1781–1790 (w dwóch głównomiejskich ośrodkach, kościele św. Mikołaja oraz Kaplicy Królewskiej notowano wtedy miejsce zamieszkania rodziców chrzczących w nich swoje dzieci; akcja ta, jedyna w swoim rodzaju, ani wcześniej, ani później nie była tak starannie kontynuowana). Pośród 1395 udzielonych na przestrzeni 10 lat w kościele św. Mikołaja chrztów tylko 223 dotyczyło Głównego Miasta, które świątynia dominikańska obejmowała swoją duszpasterską pieczęą na mocy parafialnych (filialnych) podziałów. Ze ścisłej miejskiej jurysdykcji w obrębie średniowiecznych murów trafiły tu tymczasem łącznie 472 rodziny (w tym 81 ze Starego Miasta, 165 ze Starego Przedmieścia, które należały do innych katolickich okręgów parafialnych), a dalszych 635 osób pochodziło z przedmieść w obrębie miejskich fortyfikacji. Po 53–56 osób wywodziło się z terenów poza fortyfikacjami liczonych w trzech kategoriach – posiadłości miejskich pod Gdańskiem, osad stanowiących własność kościelną i wreszcie z okolic jeszcze dalszych (w tym – niezwykle rzadko – polska szlachta, bawiąca w Gdańsku czasowo). Miejsca pochodzenia 124 osób nie udało się zidentyfikować (to aż 9,0% wszystkich odnotowanych przypadków)⁴³. Popularność tego ośrodka duszpasterskiego była więc uderzająca, łamiąca wszelkie konwencje i ustalenia administracyjne i była taką zapewne również w innych okresach. Rodzi się w każdym razie pytanie, co zatem podawali jego rządcy miejskim rachmistrzom spisowym. Czy w jakikolwiek sposób manipulowali danymi?

⁴³ Kościelak, *Katolicy*, 343–345. Dane te posłużyły piszącemu te słowa do wykazania dzielnic i części miasta chętniej zamieszkiwanych w epoce nowożytnej przez katolików. Okazało się, że było to najczęściej Stare Miasto, a na drugim miejscu plasowało się świeżo zasiedlane Dolne Miasto.

Doliczali lub pomijali osoby z zewnątrz (ale jeśli tak, to które? pochodzące ściśle spoza Gdańska? lub może nawet szeroko pojętego jego zespołu miejskiego?). Czy także więc i w tym wypadku dochodziło do mimowolnego mnożenia (lub wręcz przeciwnie – pomijania) danych przekazywanych miejskim rachmistrzom?

Również w kategorii ślubów zdarzały się w Gdańsku pary ewidentnie pochodzące spoza miasta. Weźmy pod uwagę tylko wspomnianą wyżej dekadę 1781–1790 i tylko wpisy z kościoła św. Mikołaja (niestety, w tej kategorii ksiąg nie notowano miejsca zamieszkania nowożeńców): 30 maja 1781 roku za dyspensą konsystorza gdańskiego wzięli w nim ślub „Jaśnie wielmożny pan” Andrzej Świstelnicki ze „szlachetną panną” Marianną Banczakiewiczówną, najprawdopodobniej przybysze z ukraińskich kresów Rzeczypospolitej (świadkiem tej pary był m.in. „wielmożny” Onufry Sdecki – Zdziecki? – burgrabia zamkowy we Włodzimierzu Wołyńskim⁴⁴). Nie byli gdańszczanami hrabia (*comes*) Hieronimo de Bentivegni i hrabina (*comitissa*) Eleonora de Marsigli, biorący w tym kościele ślub 7 sierpnia 1783 roku⁴⁵. Trzecim (na całą dekadę!) oczywistym „pozagdańskim” przypadkiem był ślub z września 1790 roku przybyłego do Gdańska z Francji „uczciwego młodzieńca” Ranatusa Niclasa z panną Angelą Bissin, urodzoną z kolei w Sabaudii (świadkowali tej ceremonii również przybysze z zewnątrz – Cajetan Giowato z Besançon w Franche-Comté oraz mediolańczyk Joannes Magrini)⁴⁶. W tym ostatnim przypadku państwo młodzi mogli jednak zamierzać stać się gdańszczanami z wyboru. Oczywiście uwzględnienie bądź właśnie odliczenie tych trzech rzucających się w oczy przypadków w niewielkim tylko stopniu wpłynęłoby na powstanie różnicy w wyliczeniu wskaźnika u/ś – a jak wykazano wcześniej dla dekady 1781–1790 w tym właśnie ośrodku duszpasterskim była ona znaczna (0,4 punktu) – i wskazywałyaby na nieco mniejszą liczbę ślubów w stosunku do urodzeń wobec tej wyliczonej na podstawie tabel. Szczegółowe analizowanie ksiąg metrykalnych rodzi zatem – jak widać – wiele wątpliwości i z pewnością może być źródłem badawczych rozterek, co jednak nie oznacza, że w takim razie najlepiej je pominąć i skupić się na pozbawionych tych cech, suchych danych z tabel ruchu naturalnego. Analiza tych ostatnich zapisów nie daje bowiem najmniejszej szansy na ich weryfikację.

Konieczność nowych badań opartych na księgach metrykalnych jest jeszcze bardziej widoczna w kategorii urodzin nieślubnych pośród katolików. Baszanowski twierdził, że urodzeń tych było w Gdańsku w XVIII wieku (do XVII stulecia odnosił się raczej marginalnie) raczej niewiele, a zwłaszcza nie występowały one w „prestizowej”, centralnie usytuowanej Kaplicy Królewskiej. Piszący te słowa

⁴⁴ AA Oliwa, D 113, Św. Mikołaj – Liber Copulatorum, [b. paginacji] 30.06.1781.

⁴⁵ Tamże, 7.08.1783.

⁴⁶ Tamże, 5.09.1790.

miał już okazję zaprezentować w monografii o mniejszości katolickiej w Gdańsku wnioski całkowicie odmienne (zob. tab. 2).

Tabela 2. Rozpiętość danych o procentowym udziale urodzeń nieślubnych rejestrowanych w kościołach katolickich Gdańska w wybranych dekadach 1691–1700, 1741–1750 i 1781–1790

Dekada	Kaplica Królewska	Kościół św. Mikołaja	Kościół św. Brygidy	Kościół św. Eliasza i Elizeusza	Ogółem
1691–1700	0–3,9	.	0–16,7	0–35,8	5,2
1741–1750	0–18,2	2,7–10,5	5,9–27,3	0–18,2	8,9
1781–1790	5–20	1,4–12,8	3,3–15,9	0–9,1	6,6

Źródło: AA Oliwa, D 45, D 47, D 61, D 62, D 75, D 77, D 78, D 103, D 104, D 105; zestawienie na podstawie Kościelak, *Katolicy*, 278, 280–281.

Jak wynika z zestawienia, problem dzieci nieślubnych pośród gdańskich katolików był naprawdę duży. Co prawda w części ośrodków zdarzały się w poszczególnych dekadach lata, gdy takich chrztów zupełnie nie odnotowywano, jednak zdarzały się też roczniki, gdy odsetek dzieci nieślubnych w jednym tylko kościele sięgał jednej czwartej, a nawet jednej trzeciej wszystkich zapisów. Tak było np. w kościele karmelickim (św. św. Eliasza i Elizeusza) w dekadzie 1691–1700 czy w kościele św. Brygidy w dekadzie 1741–1750. Znaczny był też odsetek takich przypadków w Kaplicy Królewskiej – w dekadzie 1741–1750 apogeum osiągnął w roku 1745 (18,2% ogółu wpisów w tej świątyni, a dokładnie cztery na łącznie 22 odnotowania chrztów), z kolei w dekadzie 1781–1790 punkt szczytowy (20% wpisów) nastąpił w tym okręgu parafialnym w roku 1785⁴⁷. Różnice w liczbie odnotowanych urodzeń nieślubnych oraz skala problemu są jeszcze bardziej widoczne, gdy zestawia się dane z ksiąg metrykalnych z liczbami opracowanymi przez Jana Baszanowskiego na podstawie tabel ruchu naturalnego. Baszanowski zdołał je policzyć sondażowo tylko dla sześciu lat, 1739–1744.

Tylko nieliczne umieszczone w tabeli 3 sekwencje (JB i KM) zgadzają się co do liczby danych. Większość przebadanych roczników wykazuje rozbieżności, niekiedy bardzo istotne. Oczywiście mankamentem bazowania na księgach metrykalnych jest brak części danych z najbardziej aktywnego duszpastersko kościoła św. Mikołaja (notowano tu w latach 40. XVIII w. przeciętnie w ciągu roku blisko 100 wpisów wobec 33 w kościele św. Brygidy, 28 w Kaplicy Królewskiej oraz 13 w kościele karmelitów⁴⁸). Stąd może wynikać ogólna niska liczba

⁴⁷ Kościelak, *Katolicy*, 280–281.

⁴⁸ Tamże, 279.

Tabela 3. Urodzenia nieślubne w kościołach katolickich Gdańska w latach 1739–1744 według obliczeń Jana Baszanowskiego (JB) oraz wpisów w księgach metrykalnych (KM)

Rok	Rodzaj wycień	Kaplica Królewska	Kościół św. Mikołaja	Kościół św. Brygidy	Kościół św. Eliasza i Elizeusza	Ogółem
1739	JB	–	1	2	2	5
	KM	3	·	5	2	10
1740	JB	–	6	1	–	7
	KM	2	·	3	1	6
1741	JB	–	1	1	4	6
	KM	–	·	1	2	3
1742	JB	–	1	1	–	2
	KM	–	·	2	1	3
1743	JB	–	5	4	–	9
	KM	2	4 ^a	9	1	16
1744	JB	–	2	10	–	12
	KM	1	2	12	2	17
Razem	JB	–	16	19	6	41
	KM	8	6	32	9	55

^a Dane niepełne, bowiem księgę założono w czerwcu 1743 r.

Źródło: Baszanowski, *Przemiany*, 238; AA Oliwa, D 47, D 61, D 77, D 103.

takich urodzeń w tym właśnie kościele (w księgach metrykalnych tylko sześć takich przypadków, w tabelach – aż 16). W kategorii ksiąg metrykalnych urodzenia nieślubne pojawiły się jednak również w Kaplicy Królewskiej, znacząco więcej było ich także w kościele św. Brygidy. A zatem Kaplica Królewska nie odbiegała w tym względzie od normy, a nawet w pewnym okresie – będzie tak jeszcze i w drugiej połowie XVIII wieku – wręcz przejmowała większą ilość takich „wrażliwych” danych. To w końcu na Głównym Mieście, które obsługiwała, populacja narażonych na tego rodzaju naciski „dziewek” służących – potencjalnych „panien z dzieckiem” – była największa. Można też przyjąć, że jezuici, którzy zawiadywali w tym czasie Kaplicą Królewską, byli bardziej tolerancyjni wobec tego problemu. Jednym z dzieł miłosierdzia, które rokrocznie wpisywali do swoich sprawozdań, była wszak pomoc dla kobiet upadłych⁴⁹. Jednak prawdopodobniejsze jest inne wytłumaczenie, które jednocześnie wyjaśnia całkowity brak takich informacji w tabelach ruchu naturalnego. Po oblężeniu w 1734 roku wobec pracujących w mieście jezuitów zastosowano swoisty społeczny ostracyzm, oskarżano ich bowiem o współpracę z oblegającymi miasto Rosjanami

⁴⁹ Kościelak, *Jezuici*, 233.

(sztab Rosjan mieścił się podczas walk w jezuickim kolegium na Starych Szkołach). W okresie tuż po oblężeniu można zatem zaobserwować ogólny spadek liczby udzielanych w Kaplicy Królewskiej sakramentów. Z jednej więc strony zakonnicy przyjmowali każdego, kto chciał skorzystać z ich usług, z drugiej – nie czuli się zobowiązani do przekazywania niezbyt chwalebnych danych władzom (i agendom) niechętnego im miasta⁵⁰. Może zresztą wcale nie chodziło o społeczny ostracyzm, a jedynie o ukrywanie duszpasterskich problemów wobec protestanckiej społeczności miasta? W końcu bardzo podobne było także nastawienie obsługujących kościołów św. Brygidy zakonników z konwentu męskiego Zakonu Najświętszego Zbawiciela (brygidian). Na Starym Mieście to ich kościół notował najczęściej chrzty nieślubnych dzieci i oni również zaniżali swoje dane wobec miejskich urzędników. Zaznaczmy przy tym, że z zapisów w księgach metrykalnych nie wynikało, że do kościołów w mieście docierały przybyszkami z dalszych okolic, w nadziei, że w dużym mieście łatwiej będzie im ukryć obyczajowy skandal. Problem dzieci nieślubnych dotyczył raczej kobiet miejscowych.

Podsumowanie

Na użytek niniejszego artykułu przeprowadzono jedynie badania sondażowe, nie czas zatem jeszcze na wyciąganie nazbyt daleko idących wniosków. Zarówno jednak z analiz Edmunda Kizika, jak i wyżej przedstawionych wyliczeń wynika jasno, że w porównaniu z rejestrami miejskimi księgi metrykalne zawierają nierzadko inne dane, mogące prowadzić do diametralnie różnych wniosków. Trudno zatem zlekceważyć ich treść i uznać, „że tym gorzej dla nich”. Oprócz wyżej wymienionych parametrów (współczynnik dzietności oraz liczba nieślubnych urodzin) już na pierwszy rzut oka niewłaściwa i przeszacowana przez Jana Baszanowskiego wydaje się być również liczba zawieranych w Gdańsku małżeństw mieszanych. W każdym razie rzadko kiedy są one odnotowywane za pomocą stosownych, pełnych formuł w katolickich (i luterańskich!) księgach metrykalnych⁵¹. Ten jednak aspekt wymagałby bardziej wnikliwych i szczegółowych analiz, które wydają się być niezbędne, bowiem każdy jednostkowy zapis w księdze metrykalnej niesie ze sobą mnóstwo cennych dodatkowych informacji, dzięki którym lepiej będzie można opisać społeczność największego (aż po połowę XVIII w.) miasta Rzeczypospolitej. Nasuwa się przy tym refleksja, że na podstawie ksiąg metrykalnych stosunkowo łatwiej będzie opisać społeczność mniejszościową, a taką byli w protestanckim Gdańsku katolicy. Prawdziwym wyzwaniem będzie

⁵⁰ Kościelak, *Katolicy*, 280.

⁵¹ Tamże, 194–195.

analiza ksiąg z ewangelickich ośrodków duszpasterskich, rozproszonych obecnie w różnych archiwach. Z całą pewnością trzeba będzie jednak – może na zasadzie działań cząstkowych – do tematu demografii statystycznej Gdańska powrócić.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezjalne w Oliwie

- D 45, Św. Brygida – Liber Baptisatorum 1608–1692.
- D 46, Św. Brygida – Liber Baptisatorum 1608–1694; Liber Copulatorum 1619–1694; Liber Mortuorum 1688–1694; [Rejestr grobów] 1607–1747.
- D 47, Św. Brygida – Liber Baptisatorum 1689–1818; Liber Copulatorum 1689–1816.
- D 61, Św. Józef – Liber Baptisatorum 1678–1756; Liber Copulatorum 1682–1756.
- D 62, Św. Józef – Liber Baptisatorum 1757–1816; Liber Copulatorum 1757–1816.
- D 75, Kaplica Królewska – Liber Baptisatorum 1689–1704; Liber Copulatorum 1689–1704.
- D 76 Kaplica Królewska – Liber Baptisatorum 1683–1689; 1705–1714, Liber Copulatorum 1683–1689, 1705–1714.
- D 77, Kaplica Królewska – Liber Baptisatorum 1732–1771; Liber Copulatorum 1732–1772.
- D 78, Kaplica Królewska – Liber Baptisatorum 1772–1799, Liber Copulatorum 1772–1799.
- D 79, Kaplica Królewska – Liber Baptisatorum 1800–1816, Liber Copulatorum 1800–1813.
- D 103, Św. Mikołaj – Liber Baptisatorum 1743–1761.
- D 104, Św. Mikołaj – Liber Baptisatorum 1761–1786.
- D 105, Św. Mikołaj – Liber Baptisatorum 1786–1810.
- D 113, Św. Mikołaj – Liber Copulatorum 1743–1809.

Archiwum Państwowe w Gdańsku

Ecclesiastica, 300, R/Pp. 23.

Biblioteka Gdańska PAN

Gründliche Nachricht wieviel in Danzig in jedem Monat getauft, verehelicht und begraben sind 1631–1846, sygn. Od 749.2^o.

Opracowania źródłowe

Kościelak, Sławomir, opr. „Księga metrykalna z jezuickiej stacji misyjnej na Plebanii NMP. Najstarsze zapisy chrztów i ślubów sprzed 1683 r. w parafii katolickiej w Gdańsku”. *Rocznik Gdański* 7 1–72 (2011–2012): 29–36.

Kościelak, Sławomir, opr. „Rejestr nawróconych na katolicyzm przez Księży Misjonarzy św. Wincentego a Paulo z Domu Gdańskiego w Świętym Wojciechu w latach 1715–1726”. *Rocznik Gdański* 67–68 (2007–2008): 93–98.

Opracowania

Baszanowski, Jan. *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1995.

Baszanowski, Jan. „Statistics of Religions Denominations and Ethnic Problems in Gdańsk in 17–18th Centuries”. *Studia Maritima* 7, (1988): 49–72.

Baszanowski, Jan. „Statystyka wyznań a zagadnienia etniczne Gdańska w XVII–XVIII wieku”. *Zapiski Historyczne* 54 (1989), 1: 57–82.

Baszanowski, Jan. „Tabele ruchu naturalnego i ludności Gdańska z lat 1601–1846”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 13 (1981): 67–87.

Kizik, Edmund. „Uwagi o ruchu naturalnym w parafii NMP w Gdańsku w drugiej połowie XVII i XVIII wieku”. W: *Życie lokalnych społeczności w Prusach Królewskich wpisane w księgi metrykalne*, red. Wojciech Zawadzki, 59–74. Elbląg: Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, 2016.

Kościelak, Sławomir. „Gdańszczanie w księgach metrykalnych podmiejskich dóbr kościelnych. Problem konwersji, więzi pokrewieństwa i układów familijno-ekonomicznych”. W: *Życie lokalnych społeczności w Prusach Królewskich wpisane w księgi metrykalne*, red. Wojciech Zawadzki, 75–94. Elbląg: Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, 2016.

Kościelak, Sławomir. *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*. Gdańsk–Kraków: Gdańskie Wydawnictwo Naukowe, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 2003.

Kościelak, Sławomir. „Katholische »Ersatz« -Eliten im protestantischen Danzig an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert”. *Documenta Pragensia* 33 (2014): 507–521.

Kościelak, Sławomir. *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2012.

Kościelak, Sławomir. „Panorama katolickiej społeczności w Gdańsku w pierwszej połowie XVII wieku. Zarys problemu”. W: *Miscellanea pomorskie. Studia z dziejów Pomorza Zachodniego i Nadwiślańskiego*, red. Wojciech Skóra, 9–23. Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, 2008.

Kościelak, Sławomir. „Rejestr katolików gdańskich pierwszej połowy XVII wieku. Problem przydatności i wiarygodności ksiąg metrykalnych w badaniach nad stosunkami międzywyznaniowymi w dużym protestanckim ośrodku”. *Textus et Studia* 4 (2015): 25–46.

Kukło, Cezary. „Czy reformacja wpłynęła na struktury demograficzne rodziny i jej funkcjonowanie w epoce staropolskiej?” *Czasy Nowożytne* 31 (2018): 55–71.

Kukło, Cezary. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009.

- Kotecki, Roman. „Rejestracja metrykalna wiernych w świetle potrydenckiego ustawodawstwa Kościoła katolickiego. Szczególne uwzględnienie prawodawstwa diecezji chełmińskiej, gnieźnieńskiej, płockiej i włocławskiej”. *Nasza Przeszłość* 112 (2009): 135–179.
- Paluchowski, Piotr. „*Danziger Erfahrungen*” w latach 1739–1793. *Studium z dziejów gdańskiego czasopiśmiennictwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2013.
- Paradysz, Jan. „Współczesna demografia regionalna i kilka wniosków z niej wypływających”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 26 (2005): 167–189.

**Katolicka społeczność Gdańska w świetle ksiąg metrykalnych
z drugiej połowy XVIII wieku. Nowe spojrzenie na przemiany demograficzne
w wielowyznaniowym, protestanckim ośrodku**

Streszczenie

Przeprowadzone przed 30 laty i opublikowane pośmiertnie w 1995 roku badania nad demografią nowożytnego Gdańska autorstwa Jana Baszanowskiego po dzień dzisiejszy są podstawowym źródłem wiedzy na temat stosunków ludnościowych, ruchu naturalnego i statystyki wyznań tego jednego z największych miast przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Przedwcześnie zmarły autor monografii o demograficznych przemianach w nowożytnym Gdańsku nie krył jednak programowego dystansu wobec ksiąg metrykalnych, do badań wykorzystując niemal wyłącznie opracowania zbiorcze – sporządzane od XVII wieku tabele ruchu naturalnego (zwłaszcza dla XVIII w. są one zachowane nieomal w komplecie). Istnieją jednak również księgi metrykalne z tego samego okresu, zarówno ewangelickie, jak i katolickie, a stan ich zachowania można także uznać za zadowalający. Sondażowa analiza zapisów z tych ksiąg pozwoliła autorowi niniejszego artykułu dołączyć do prezentowanej już przez innych badaczy opinii postulującej ponowne przebadanie zagadnień demograficznych Gdańska, tym razem z wykorzystaniem metrykaliów. Zestawienie danych z tabel ruchu naturalnego w ujęciu Baszanowskiego z danymi z ksiąg metrykalnych wykazało wiele rozbieżności, m.in. w wyliczeniu wskaźnika dzietności u/ś oraz w liczbie dzieci nieślubnych. Można domniemywać, że wynikały one z podwójnego liczenia (lub wręcz przeciwnie – pomijania) poszczególnych danych, co mogło być z kolei spowodowane nieprecyzyjnym podziałem (i zwłaszcza przestrzeganiem) okręgów/kompetencji duszpasterskich przez poszczególne katolickie kościoły/parafie. Dało się również wykazać skłonność do manipulowania danymi, w tym zaniżania bądź całkowitego pomijania danych niekorzystnych z punktu widzenia wyznaniowego (np. liczby nieślubnych urodzeń). Nie kwestionując zatem ogólnych ustaleń Baszanowskiego, zwłaszcza co do liczby mieszkańców Gdańska i proporcji między wyznaniami,

warto ponownie przebadać poszczególne trendy i parametry demograficzne. Księgi metrykalne zawierają zresztą wiele innych informacji, jeszcze dokładniej opisujących lokalną społeczność tego miasta.

**The Catholic Community of Gdańsk in the Light of Record Books
from the Second Half of the 18th Century. A New Look at Demographic Changes
in the Multi-faith Protestant Center**

Summary

Jan Baszanowski's research on the demography of modern Gdańsk, which was carried out 30 years ago and published posthumously in 1995, is still the basic source of knowledge on the population relationships, vital statistics and statistics of religions in this city, one of the biggest in the former Polish-Lithuanian Commonwealth. The prematurely deceased author of a monograph on demographic changes in modern Gdańsk openly distanced himself from the registers, using almost exclusively collective studies, drawn up from the seventeenth century onwards, as tables of vital statistics. These tables are preserved nearly in their entirety, especially for the 18th century. However, there are also registry books from the same period, both Catholic and Protestant, whose state of preservation can be considered satisfactory. A survey of the records from these registry books allowed the author of this article to join the opinion of other researchers in proposing a renewed examination of demographic changes in modern Gdańsk, this time using registry books. A comparison of dates from Baszanowski's tables of vital statistics with the data from the registers revealed a number of discrepancies, including in the calculation of births and marriages and the number of illegitimate children. We can speculate that this resulted from the double counting – or omitting – of individual data, which could be caused by the imprecise division (and observance) of pastoral districts/competences by individual Catholic churches/parishes. On the basis of the registry books, we also managed to show a tendency to manipulate data, for example undercounting or total omission of the data unfavorable from a religious point of view (e.g. the number of illegitimate children). Therefore, without questioning Jan Baszanowski's general findings, especially regarding the number of inhabitants and the proportions among religions, it is worth re-examining other trends and demographical parameters. The registry books contain a range of other information which even more accurately describe the city's community.